

ԱՇ. ԱՐՐԱՀԱՄՅԱՆ

(Պատմական գիթ. քեկնածու)

ՆԱԽԱՍԵՍՐՈՊՅԱՆ ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ՀԱՐՑԸ

(Թ Ե Զ Ե Ր)

1. Հեթանոսական հայկական գրականության, առհիմն ճիշտ՝ նախամեթոդյան հայկական գրականության հարցը—հայ ժողովրդի պատմության կարևոր և ակադեմիկ հարցերից մեկն է։ Դա, ըստ էության, հեթանոսական շրջանի հայկական գրավոր կուլտուրայի գոյության-չգոյության և 5-րդ դարի մի շարք հայ մատենագիրների ու թարգմանությունների հարադասության-անհարադասության հարցն է։ Եթե նախամեթոդյան շրջանում չի եղել հայերեն գրականություն, ապա ուրեմն՝ հեթանոսական Հայաստանում չի եղել և հայկական գրավոր կուլտուրա։ Այն բանասերների կարծիքը, որ հեթանոսական Հայաստանում գոյություն է ունեցել բանահյուսություն, իսկ բանահյուսությունը՝ գրականություն է, չի կարելի ընդունել։ Այն, ինչ զեռ գրի չի տանված, նա գրականություն համարվել չի կարող։

Նախամեթոդյան հայ գրականության հարցի լուսարանումը կարևոր է և այն ակադեմիկ, որ հայ մատենագրության կուլտուրայի կապակցությամբ հայագիտության առաջնակարգ հարցերից մեկն է։ պարզել Մաշտոցի առաջն ու զերը հայ գրի ու գրականության պատմության մեջ։ Սակայն այդ հարցը հնարավոր է պարզել այն ժամանակ, երբ կպարզարանվի նախամեթոդյան հայ գրի ու գրականության առկայությունը։ Վերջինիս ճիշտ լուծումից է կախված նաև Մեսրոպի գրի ճիշտ գնահատականն ընդհանրապես հայ գրականության պատմության մեջ։

2. Նախամեթոդյան հայ գրականության հարցում հայ ժողովրդի պատմությանը և գրականությանը վերաբերող մի շարք աշ-

խատություններում գերիշխող է հանգիստ-ցել հետևյալ տրամադրիտն ակադեմիկ.— հայերը, ինչպես և նրա հարևան վրացի և ադվան ժողովուրդները, մինչև 5-րդ դարը չեն ունեցել իրենց ակադեմիկ գրի ու գրականությունը։ Մինչև այդ շրջանը գրել են հունարեն, ասորերեն կամ պահլավ-պարսկերեն։ 5-րդ դարի առաջին տասնամյակում Մաշտոցը հայոց Վրամշապուհ թողավորի հովանությամբ և Սահակ Պարթևի՝ օգնությամբ ձեռնամուխ է եղել հայերեն գրի առկայությանը և իրականացրել է այն Այնուհետև Մաշտոցն անցել է Վրաստան—վրաց գրի ու ակադեմիկ, անցել է Ադվանից աշխատեց—ադվանից գրի ու ակադեմիկ և այնպես սկիզբ գրել Անդրկովկասի ժողովուրդների գրի ու գրականությանը։

3. Մեսրոպյան գրից առաջ հայերեն նշանագիր գոյություն ունենալու մասին մենք հիշատակություն ունենք զեռ ևս Շիրակացու¹⁾, իսկ հետագայում նաև Ասողիկի մոտ։ Սակայն առաջին հայ հեղինակը, որ դուրս է եկել տրամադրիտն ակադեմիկի դեմ—13-րդ դարի պատմիչ Վարդան Մեծն է։ Նա, հակառակ իր ժամանակ ընդհանրություն գրած վերև հիշված ակադեմիկ, պնդում է, որ հայերը նախաքրիստոնեական շրջանում ունեցել են իրենց ակադեմիկ գրի ու գրականությունը։ Նա թվում է մինչև անգամ հնում գործածված գրերի թիվը, որոնք պահվելիս են եղել Դանիելի մոտ։

Եւրոպայի հայերեն քոան և երկու գիր առ Դանիելի Ասորւոյ գաեալ ի հին

¹⁾ Հմմտ. «Անտանոն ժամանակագրություն, իրավաբան, յարմարալ յէ գարու», Վենետիկ 1904, էջ 37։

ժամանակաց, որ վառն ոչ պարզելոյ գընդար-
ձակութիւն չեղաւ իսկ անհոգացեալ եղև յա-
ռաջնացն...¹⁾ Որպէս փաստական աղացույց
նա հիշում է Լեոն թագաւորի ժամանակ Կիլի-
կիայում դառնում հեթանոս հայ թագաւոր-
ների գրամների փոստը. «Եւ գի լեալ է հայե-
րէն գիր հնացն՝ վկայեցաւ ի ժամանակս
Լեոնի արքայի, գի գտաւ գրամ ի Կիլիկիայ,
հայերէն գրով գրոշմեալ դանուէն կատարաւ
թագաւորացն Հայկազունաց»²⁾։

Տրագիցիան տեսակեալի գեւ է արտա-
հայտել տառչին անգամ բանասեր Ղ.
Բնճիճյանը՝ նա, բազմաթիւ մեջբերում-
ներ անելով սկզբնաղբյուրներից հոգաւ
նախամեարացւոյ հայ գրի ա. գրակա-
նության գոյութիւն, համոզված պնդում
է, որ Դանիելի մաս եղած գրերը—հին
հայկական գրերն էին և նրանք էին, որ
Մեարոպի աշուրքներ հիմքը կազմեցին,
«Եւ աշուղէս, ըստ մերոց նախաշիշեալ
պատմագրաց—ամփոփում է նա իր բերած
պատմական փաստերը—հայկական գիրք
էին, որք գտան առ Դանիելի, և Դանիելիան
նշանագիրք էին, զորս լրացուց Մեարոպ»³⁾։

Նախամեարացւոյ հայ գրերի գոյութիւն
հարցը վճռականորեն գրել է Մ. Էմինը
նա գտնում է, որ Դանիելյան գրերը Հա-
յաստանում գործածական գրեր էին և նը-
րանց դուրս մղեցին հունարեն, գերմաներեն և
ասորերեն գրերը՝ դուրս քաղաքական նը-
պաստելով⁴⁾։

Պրոֆ. Բ. Պատկանեանը Մաշտոցին
համարում է հայկական աշուրքների ոչ թե
ստեղծողը, այլ կատարելագործողը. «...
ճիշտ է այն կարծիքը—գրում է նա,—որի
համեմատ Մեարոպը ոչ թե գտավ հայոց
աշուրքներ, այլ արգեն եղած, բայց ընդ-
հանուրից չօգտագործված Դանիելյան հայ-
կական աշուրքներ կատարելագործեց»⁵⁾։

Նման վճռական եզրակացութեանների
են հանդել նաև Եմբրաքոսի մի շարք հայագետ

գիտնականներ (Հյուբշմանը, Պետերմանը,
ակագ, Բրատեն և ուրիշները)։ Այսպէս, Պե-
տերմանը նախամեարացւոյ նշանագրերի մա-
սին հետեւալն է գրում. «Հայոց տառերի
գյուար վերադրում են Մեարոպին, սակայն
ուսումնասիրութեանները ցույց են տալիս,
որ նա ոչ թե ամբողջ աշուրքներն է գրել
կամ կազմել, այլ մի հին, վաղուց մոտա-
յն աշուրքներն է վերականգնել, կատարելա-
գործել և տարածել ամբողջ երկրում»։

Ակագեմիկ Բրատեն լիովին հաճատում
է ժամանակակից այն տեղեկութեանը,
թե Մաշտոցն օգտագործել է 22 տառ
Դանիելից և պնդում է, որ «Հայոց հին
աշուրքները բաղկացած էր 22 տառից, որի
վրա Մեարոպը ավելացրեց 14 տառ, այդ-
պիսով կազմեց նոր աշուրքները ըստ հու-
նական շարահարութեան»⁶⁾։

Նախամեարացւոյ գրի գոյութեան օգտին
են արտահայտվել Լեոն և Գարադաշյանը։
Վերջինս իր «Քննական պատմութիւն Հայոց»
աշխատութեան մեջ գրում է. «...չէ ճիշտ
այն, որ ընդհանրապէս կկարծուի, թե Հայք
յառաջ քան զՄեարոպ չունէին նշանագիր,
ուստի էին անմասն գործութենէ»⁷⁾։

Նախամեարացւոյ գրի հարցը համոզված
գրել է Ի. Հարությանյանն իր «Հայոց
գիրք» աշխատութեան մեջ, որը 1888 թ.
տրվանալի է Սահակ-Մեարոպյան մրցա-
նակարաշխութեան ամբողջ մրցանակին։
Նա պնդում է, որ հայերն ունեին բնիկ
հայ գիր և այդ գիրը «ամուր կերպով շըղ-
թացված էր կատարաշխութեան հետք հայն
և ասորի կրթնաւորները՝ գալով Հայաստան,
հարածեցին այն՝ ներմուծելով հունական
և ասորական գիրը։ Բայց օտար քարոզիչ-
ները չբավականանալով սրանով՝ սկսեցին
ջնջել նաև հայերեն լեզուն։ Հայերը տես-
նելով իրենց կորստարեք վիճակը՝ մտածե-
ցին դուրս գալ այս գրութեանից և հու-
րեցին այն գիրը, որի հեղինակն է համար-
վում Մաշտոցը»⁸⁾։

Եվ, վերջապէս, հագուա նախամեարա-
ցւոյ հայ գրականութեան գոյութեան է

¹⁾ Վարդան Մեծ, Պատմութիւն տիեզերական, էջ 50։

²⁾ Նույնը, էջ 50։

³⁾ Ղ. Բնճիճյան, Հնախապատմութեան, III հատոր, էջ 76։

⁴⁾ М. Эмин, Исследования, Москва 1896 г. стр. 207, 211, 221.

⁵⁾ Проф. Патканов, История Каганкатваци, Примечания, стр. 316.

⁶⁾ Brosset, Deux Historiens Arméniens Kirakos de Glazac, 13-րդ ծանոթագրութեան

⁷⁾ Ա. Մ. Գարադաշյան, Քնն. պատմ. Հայոց, գ. 1 էջ 39.

⁸⁾ Ի. Հարությանյան, Հայոց գիրը, Թրքիստ 1892, էջ 153-157.

տրամահայտվել հայագիտության մեջ մեծ հեղինակություն վայելող գիտնականներից մեկը.— ակադեմիկ. Ն. Է. Մատր։ Նույր նշանավոր «АНУ» աշխատության առաջարկում հետեւյալն է գրւած. «Ողջ կովկասը, ներառյալ նաեւ Հայաստանը, կուլտուրական են եղել գեւեւ տարաբարեցական քաղաքակրթության էպիսոյութ։ Հայաստանում մայրենի լեզվով գրականության գոյության ունեւ մեր թվագրությանից գեւեւ մի քանի դար առաջ»¹⁾։

ժ. Նախամեարդյան հաշվական գրականության ուսումնասիրության հարցում, նրա գոյության գեւ տրամահայտող ուսումնասիրողներին մաս, նկատվում է պատմական փաստերի մեկնաբանման հետեւյալ շփոթն ու սխալ մտակցումը։

ա) Հարցի որոշումն ոչ թե գիտական մի շարք գիտելիքներում ամրագրությամբ առած, այլ պատմիչների հաղորդած տեղեկությաններով։ Այդ ուսումնասիրողները երկրորդական արժեք են տալիս լեզվական, պալեոգրաֆիկ և աղբյուրագիտական այլ գիտելիքներին ամրագրւելին, որոնք վերջին հաշվով օգնում են հիմնական հարցը լուծելուն։

բ) Մեքենայատ մտակցում գեղի հաշիւին սկզբնաղբյուրները.— եթե կորյունի կամ Ղազարի աղագիր տեքստում այսպես է տպւած, աւրեմն պատմական իրողությանն այլ կերպ լինել չի կարող։ Նրանք մասնում են, որ հեթանոսական կուլտուրան աշխատել են շուտ ավաճ երեսով ներկայացնել հենց իրենք, հնագույն քրիստոնյա պատմիչները, որոնց թվում և հայ պատմիչները։ Նրանք հիշատակում հատկանում պատմիչների տեղեկնցը, որոնք ամեն կերպ աշխատում են ցույց տալ, որ Հայաստանի հեթանոսական շրջանը դուռ բարբառաւկան մի շրջան է։

գ) Ծփոթել են իրար հետ հաշվական գիր ու հաշվական գրականության հասկա-

ցութեթյանները՝ հարցի հիմնական առանցքը դարձնելով Դանիելյան գրերը։ Հարցի նման գրվածքն ընդհանրապես հիշատակում որովհետեւ մի ժողովուրդ կարող է գարգացած գրականության ստեղծել տեղախ ներանից, թե այդ ժողովուրդը գիր ունի թե ոչ։ Փաստ է, որ Արեւելքում մի շարք ժողովուրդներ ստեղծեցին իրենց գիրն ու գրականությանն արարելով։ Ինչ վերաբերվում է Դանիելյան գրի գոյության ունեւնալ-չունեւնալու հարցին, ապա նրա գրական կամ բացասական լուծումը չի կարող հաշվական հեթանոսական գրականության գոյության հարցի որոշիչը լինել, որովհետեւ հաշվական գրականությանը կարող էր զբղվել և գարգանալ նաեւ այլ նշանադրերով։

Տ. Նպատակ չունենալով հայ գրի ու գրականության հարցում սկզբնաղբյուրներում նկատվող անախրսնիգմների վրա կանգ առնել, քայքայ ցույց տալու համար՝ թե ուրքան տեւերածեւ է նրանց աշտգիր օգտագործումը, մենք անհրաժեշտ ենք համարւած կանգ առնել միայն մի փաստի վրա— հաշվական գրերի առաջին վրա։

Սկզբնաղբյուրները գրերի «գլուար» ներկայացնում են այն ձևով, որ իրր նրանում մասնակցության են տեւեցել չորս ձևք. ա) Դանիելը, որն իր մաս կտած գրերն ուղարկել է Վասիշապուհին, որով և երկու տարի աշակերտներ են սովորեցրել Բ) Մաշտոցը, որը հիմնական ստեղծողն է հանդիսացել, գ) Հատիանոսը, որը ձևափոխել է գրերը Մամուսաում և գ) հրաշքը, որի մասին պատմւած է Թորենոցին. «Եւ տեսանէ (Մեսրոպ) ոչ ի քան երազ և ոչ յորթնութեան տեսիլ, այլ ի սրտին գործարանի երեսթացեալ հոգւոյն աշտց թաթ ձևսին աջոյ՝ գրելով ի վերայ վիժի. զի որպէս ի ձեան վերջք գծին՝ կուտեալ ունէր քարն...» (Խոր. Պատմ. էջ 327)։

Մի կողմ թողնելով անավաճային թաթի օգնությամբ գրվելու առատակը, հաշվական նշանադրերի պալեոգրաֆիկ ուսումնասիրությանը ցույց է տալիս, որ ոչ թե երեք անձնավորության գրել ու լրացրել են հայերեն այբուբենը, այլ մեկն աղագիր գրել է իր առջև հանարեն այբուբենը, հայ-

¹ Н. Я. Марр, АНУ, 1934, стр. 5.

Ն. Ե. Մատր այս կարծիքը ամանք հասկանում են այն ձևով, որ իրր այստեղ խոսքը «եւագրերութն» է վերաբերւած (!)։ Այդպիսի օգնումը, մեր կարծիքով, սուսերեն տեքստը հիշատակում հասկանալով և պատմիչները շատ պարզ «մայրենի լեզվի» մասին է ի միջի աչքի, նույն կարծիքը Մատր հարանել է նաեւ իր Դրարալի քերականության առաջարկում

կապան տառերը ձեռք նրա վրա՝ և տառ- | կապմունք է հայկական այբուբենը Ահա հա-
մերենից վերցնելով քաղցուցիչ երեք տառ, | մեծատառերն այբուբենը։

Հայտարեն 5-րդ դարի
տառերն՝ այբուբենական
կարգով

Հայերեն
հնագույն
երկաթադիրը

Ա	Alpha	Ա	այբ (կարել է ներքեից)
Բ	Beta	Բ	բեն (կարել է աջի վերեից փոքրիկ գիծ)
Գ	Gamma	Գ	գիմ (կարող է ավելացրել)
Դ	Delta	Դ	դա (հետևել է «Դ»-ի օրինակին)
Ը	Epsilon	Ը	եչ (խոր ընկած մասը բաց է արել)
Զ	Zeta	Զ	զա (վերեից միացրել է գծիկով)
Է	Eta	Է	է (վերցրել է տառի առաջին կեսը)
Է	—	Է	ըթ (վերցրել է «է»-ի կեսը)
Թ	Theta	Թ	թա (գրեթե նույնաթյամբ)
Թ	—	Թ	ժե («թ»-ի երկրորդ թևն է վերցրել)
Ի	Iota	Ի	ինի (ավելացրել է փոքրիկ ելուն)
Լ	Lambda	Լ	լյուն (առարական «լ»-ն շուտ է ավել)
Խ	Chi	Խ	խե (առարական «խ» առքի վրա է գրել)
Ծ	—	Ծ	ծա (գրեթե նույնաթյամբ)
Կ	Kappa	Կ	կեն (վերցրել է մի մասը ձախից և
Կ	—	Կ	աջից, թեք ձևով)
Կ	—	Կ	հա (2-րդ կեսն է վերցրել)
Կ	—	Կ	ձա (2-ի վերի կողմը ծակ է ձախ)
Լ	Lambda	Լ	լյուն (պոչ է կացրել)
Լ	—	Լ	ճե (ներքեից միացրել է)
Մ	Mi	Մ	մեն (առաջին գիծը վերջինի մի մասը կարել է)
Մ	—	Մ	յի (նստեցրել է)
Ն	Ni	Ն	նու (նստեցրել է)
Ն	—	Ն	շա (գրեթե նույնաթյամբ)
Օ	Omikron	Օ	օ (ներքեից կարել է)
Օ	—	Օ	շա (ներքեից թեք գիծ է ավելացրել)
Փ	Pi	Փ	պե (գրեթե նույնաթյամբ)
Փ	(90-ր նշանակ)	Փ	ջե (ներքեից թեք գծով է միացրել)
Ր	Rho	Ր	ռա (կրկնակի ը ÷ լր)
Տ	Sigma	Տ	սե (նստեցրել է)
Յ	(90-ր նշանակ)	Յ	վե (քիչ փոփոխությամբ)
Յ	Tau	Յ	այուն (վերի ձախ ելունը ջնջել է)
Ր	—	Ր	րե (քիչ փոփոխությամբ)
Յ	—	Յ	ցա (նստեցրել է)
Յ	Upsilon	Յ	վյուն (քիչ փոփոխությամբ)
Փ	Phi	Փ	փուր (քիչ փոփոխությամբ)
Ք	Chi	Ք	քե (քիչ փոփոխությամբ)

Համեմատությանից պարզ երեւում է, որ հայերեն այբուբենը ձևած է հունարենի վրա: Ըստ որում, հունարենի վրա հայերեն տառերը ձևող հեղինակն ամուր սկզբունք է ունեցել ոչ մի տառ չվերցնել նախնությամբ: Զի խախտել նա հունարենի այբուբենական կարգը: Միայն այն նոր տառերը, որոնք մտցվում են հայերեն լեզվի առանձնահատկության հիման վրա՝ դրել է ընդօրինակած տառի մաս:

Բուրբուլին անհիմն է այն աղբյուրադեմների կարծիքը, որոնք միտում են հայերեն այբուբենի հունարենի հիման վրա ձևած լինելու փաստը:

Պալիգրաֆիկ այս փոքրիկ աղապարացը բավական է տեսլու համար, որ չի կարելի առատացի հասկանալ պատմիչների տեղեկությանները: Անհրաժեշտ է ավելի բայն մտանալ խնդրին և քննել այն:

Ե. Հայկական մատենագրության և հայկական գրերի հետ սերտ կապված հարց է «նշանագիր խմատնաց»-ի հարցը: Հայկական պատմագիտական բովանդակության ունեցող ձևագրերում, հատկապես բառարանային և քերականական բովանդակության ունեցող ձևագրերում, կնիչներ հայտնի է, հաճախ պատահում են սղաղբության ամբողջ ցուցակներ, որոնք խնամքով կազմած ու շարադրված են ըստ հայկական այբուբենի: Նրանք կոչվում են սովորաբար «նշանագիր խմատնաց»:

Այսպիսի նշանագրեր են պարունակում ՀՍՍԻ Մատենադարանի մի շարք ձևագրեր՝ № 342 (373), թերթ 105բ, № 2618, թերթ 253ա—255բ, № 750, էջ 128, № 487, թերթ 166բ, № 123, թերթ 432, № 266, թերթ 93ա, № 2331, թերթ 78բ, 2381, թերթ 85ա և այլն¹:

¹ «նշանագիր խմատնաց»-ի որոշ ցուցակներ արդեն հրատարակված են եղյանի և Երեւանի կողմից (տես Signes hiéroglyphiques dans les manuscrits arméniens, Congrès intern. des Orientalistes, 1873, էջ 456, Մրտանձառան Քարապետյանի նախնական աշխատություններ, 1879, էջ 337—340): Համեմատաբար, լիակատար հրատ. Տրդատ Վ. Պալյանը «նշանագիր» հայոց վերնագրով, Վիեննա 1898 թ., էջ 13—18, Բաղնիկ Վ. Մրտապետյանը «նշանագիր»-ում (1902 թ., էջ 201—202), Ֆրանսիայի Մատենադարանում (1903 թ., էջ 201—202), Ֆրանսիայի Մատենադարանում (1903, էջ 144—146, 333—339), Ամենից լրիվ ցուցակը հրատարակել է պրոֆ. Լ. Անսարյանը «նշանագիր»-ում:

«նշանագիր խմատնաց»-ի նշանագրերի հիմնական մասը պատմագրագրեր են (հիերոգլիֆներ): Այս պատմագրագրերի մի մասը համապատասխանում են իրենց նկարին: Այս նշանագրերից կարելի է բերել մի քանի օրինակներ:—

	աթու		սիրա
	լուսին		բանական
	միջնորդ		դարուն
	կղջիւր		բարատուն
	թագաւոր		արուեստ
	խաչ		անաւոր
	հրշաակ		աշտանակ
	կշիւք		արծաթասեր
	աղբյուր		ձմեռ
	առաւելան		ձուկ
	լեզու		հակառ
	կկեղեցի		հանապարհ
	առաւելակ		մատանի
	տես		մարդ
	փառասեր		մեղք
	քաղաք		հափշտակիչ
	վիշապ		հեթանոս
	սպասաւոր		կատարաշու
	սեղան		կեղծավոր
	սահման		երաժշտութ.
	կոնք		գինի
	նշխար		գափաղան
	շուշան		
	պատման- դան		
	պատույ		
	սեր		

✱ տառ

Ⓔ տառա

Ⓕ տառաթիվ

«Նշանագիր բնասանաց»-ում կան այնպիսի նշանագրեր, որոնք փաստորեն հայերենում ամբողջությամբ համապատասխան չեն ներկայացնում հանդիսանում։ Այդ բաների մեծ մասը համապատասխան է բնականորեն, որոշ առանձինք։

Ⓖ շրտ—աշակերտ

Ⓗ աք—առաջք

Ⓖ աք—առաքել

Ⓖ եկի—եկեղեցի

Ⓖ ժդ—ժամանդ

Ⓖ հ—հասարակ

Ⓖ մմ—միմանդամ

Ⓖ քր—Քերական

Ⓖ օձ—օձ

Ⓖ —օհ—օրհնել

Ⓖ —հյ—հայրապետ

Բանասիրության մեջ այն կարծիքն է գերիշխել, որ «Նշանագիր բնասանաց»-ի հետքում XIV դարից առաջ չէ։

ՀԱՍՏ. Պետ. Գրադարանի մի օճակում ձևագիր (№ 2317), որը պահել է «Նշանագիր բնասանաց», հիմք է առվում հակառակ ենթադրության անհրաժեշտ Պարզվում է, որ «Նշանագիր բնասանաց»-ը շատ հնուց է գոյություն ունի հիշված ձևագիրն ընդօրինակված է 1357 թ. Խրիմի Մարիաթ քաղաքում Նա օճակ հետևյալ հիշատակարանը.

«...Առաջնաբայ յանդ ելեալ կատարեցաւ առաւ այս բնասանագրութեամբ, որ կոչի քերական».

կան. արարեալ և մեկնեալ զսա մեծ վարդապետին Հայոց Վարդանայ երգիկեցւոյ՝ ի խնդրոյ բարեպաշտ թագաւորին Հեթմոյս Նաե խրատք Գեորգեայ վարդապետի և անհաս զբշին Աւթառակիսի մեծ հետաքի ի թուխ Հայոց ՊՊ, ձեռամբ Մանգանուսի մեղադարարի և յետին զբշի, ի խնդրոյ սրբամաքուր և ընթերցասէր քահանային Կարապետին ի վաշխումն անձին իւրոյ և յիշատակ հոգւոյ իւրոյ։ Վասն զի սա է քահանա և զազափար ամենայն արհեստից, ևս առաւել սրբ փութան ձեռնարկել արհեստ զբշութեան։ Զի որպէս անհար է խնայ ի լուծ լծել և անուս պատառել, և կամ եղանց յաւաք վերանալ, նոյնպէս առանց աշխատելու ի սեռ՝ ոչ սք կարէ հասաւ լինել արհեստին մեծի զբշութեան. և որ յանդիման համարձակել՝ ոչ կարէ գրել զճշմարտն, այլ եղծանէ զարուստն, և աղաւաղէ զգրին ըստ անիմաստ խառնակիւ, այսինքն մատարծի, որ ոչ գիտէ զարշարմն յաւաքածին, այլ անճամարար հանէ զանպատ ամեն միտ ի միւս անպատն, և զմիւսին ի միւս և այլն։

Բայց են օճակ, որ ծագը առնեն զգիրս գայս, որպէս և է մեր ազգիս հարստութիւն և բնասանութիւն։ Զի որպէս մարդարիս ի քիթ խոզի և մանեակ սակի ի պարանոց իշոյ, այնպէս և սա ի ձեռն անիմաստ և անմիտ առնն։ Այլ որ արքի ի սիրոյ սորին, նա միայն գիտէ զճշակ քաղցրութեան զուր Բայց գրեցաւ սա յաշխարհիս Հնուց և ի երկիր Խրիմի ի հոյակապ և հաշակաւոր քաղաքիս, որ կոչի Մարիաթ, ընդ հովանեաւ սուրբ աստուածածնին, ի հայրապետութեան Հայոց տեառն Մխիթարայ, և Կաթակնայութեանն աէր Մանգանուսի արհեստի քահանայապետի ամենայն հիւսիսական կողմանց...».

Ձեռագիրն օճակ հետևյալ բովանդակութեամբ—

1ա—4բ «Մեկնութիւն բնայն քերականին».

5ա—5բ Վարդանի քերականութեան զլիստյանը.

6ա—70ա «Յաղապս մեկնութեան քերականին, զոր արարեալ է մեծ Վարդանայ ի խնդրոյ թագաւորին Հայոց Հեթմոյս».

70ա—71բ «Յառադանութիւնն պատառիկս, որ գտի»:

72ա—73բ «Մովսէսի խորենացւոյ բան իմաստութեան»:

73ա—75բ «Նշանադիր»:

77ա— միջև վերջ—«Վերբաժութիւնք բացերեաղէս՝ բազմադան բանից և բառից յաքնախուճի շարագրութեամբ տրարեալ զսա Արիստակէս զբշի ի խընդրոյ բազմաց յարուստս զբշութեան»:

Այս ձեռագրի «Նշանադիր իմաստնոցն» ունի 319 նշանադիր։ Նշանադիրը դասադրված են անվանական կարգով։ Ուշագրության արժանի է, որ «Նշանադիր իմաստնոց»-ի այս տեքստը շարագրված է Խորենացու «Բան իմաստութեան»-ից հետո, որի տեքստը պարունակում է բնիկերցանության հին ձևեր, «այլ»-ը «այդ» ձևով, «միջոց եղև, երկուցունց ոչ ըստ բնութեան, այլ ըստ պատահման», «ոչ կատարել իմաստութեամբ, այլ տրամախոհ օրոշութեամբ, «այդ սա է լույս...» և այլն)։ «Նշանադիր իմաստնոց»-ի այս տեքստի Մովսէսին վերագրվող քերականութեան օրգանական մաս լինելու մասին զգուշ է պնդել, բայց մի բան անկասկած է, որ Մովսէսնուս զբշի «Նշանադիր»-ի այսպիսի կադրակցութեամբ հանդես գալը, անկասկած, վկայում է նրա հնութեան մասին։

Մեզ թվում է, որ «Նշանադիր իմաստնոց»-ը հին հայկական գիր համարելը գերակա փաստերով չի հիմնավորվում, բայց սրախ սղագրութեան՝ այնքան հին է, որքան հին է ինքը հայկական գրչութեանը։ Չէր կարող պատահել, որ Հռոմեոս և Բյուզանդիանում կրթութեան ստացած հայ աշակերտները նրանց օրինակով չտեղեկեին հայերեն սեփական սղագրութեան, մանավանդ եթե ի նկատի ունենանք, որ հայ մատենագրերը ծանոթ են սղագրութեան հետ։ Այսպես, Փավստոս Բյուզանդը՝ խոսելով ներսեխ՝ վաղիս կայսրին տրած հանդիմանութեան մասին, գրում է, «եւ գրէին զայս սեմիարք նոստրոցի տրքային, որք կայինն առաջի թագաւորին» (Փաւստոս, Վ. Է)։ Մեծիարք նոստրոցը, ինչպես ճիշտ նկատել է պրոֆ. Հ.

Աճառյանը, զա յղանա յը լնչօժօ-ըն sle-nographie (սղագրութեանն է)։

7. Հայաստանի նախորդիկները, խաղերը, ունեցել են իննց սեփական սղագրի գրութեանը, սրանցից մեզ հասել են բազմաթիվ նմուշներ։ Նարայուն ուսումնասիրութեանները ցույց են տալիս, որ հայերը ոչ թե եկվար ժողովուրդ են, ինչպես նախ է այդ հարցին լեզվաբանութեան հնգիւրաբան գործը, այլ տեղացիներ—կղաւթակից ժողովուրդ վրացիներին աղվաններին և կովկասյան ժյուս ժողովուրդներին։ Անգրկովկասի ժողովուրդները հանդիսանում են խաղական կուլտուրայի և գրականութեան օրինական ժառանգները։ Եթե ճիշտ է հարցի այսպիսի դրվածքը, եթե Հայաստանի նախորդիկները գոյութեան են ունեցել Vll-Vl-րդ դարերում նախ քան մեր թվագրութեանը, ապա հայ ժողովուրդը էթնիկապես կազմակերպվելուց հետո, զարգացման նոր և բարձր աստիճանում չէր կարող չյուրացնել նախնիքների կուլտուրան և չզարգացնել այն։ Նրանք, պարզ է, չէին կորույ մոս ամս զօր գրական-սեղծագործական մի բախաւ Եզլան ասլի։

Նախամեարտայան շրջանում հայերեն գրականութեան չընդունող ուսումնասիրողներն աշխատում են անտեսել հայկական և խաղական կուլտուրայի միջև գոյութեան ունեցող սերտ կապը։ Նրանք կրկնում են նախկին տրագիկոն տեսակետը՝ հայերի գրից եկած վնեւու մասին և բութեամբ են անցնում խաղական կուլտուրայի՝ հայերի կողմից յաւացվելու փաստի վրայ։

8. 5-րդ դարից մեզ հասել է հայերեն լեզվով օրիգինալ, թարգմանական և մեկնագրական հարուստ գրականութեան, որն իր բնականական մտկված ձևերով, հարուստ լեզվականով, սկզբ և բնութիկայով գրականաւրյան պատմաւրյան սկզբնական Եզլանի երկեր չեն կարող լինել։ Այսպիսի երկեր չի կարելի համարել ոչ Կորյունը և Եզնիկը, որանք զբարար լեզվի մաքրութեան տեսակետից բոլոր լեզվաբանների հիացմանքն են շարժում, ոչ աստվածաշնչի թարգմանութեանը, որն իր ճշտութեան տեսակետից, մյուս բոլոր թարգմանութեանների շարքում

ամենաբազմազաններից մեկն է համարվում, և ոչ էլ 5-րդ դարի որևէ օրիգինալ կամ թարգմանական երկ: 5-րդ դարի երկերն իրենց սձով և քերականական մշակված ձևով հրավ աշխատն են առերևրվում մյուս դարերում գրված երկերից: Եր հնարավոր է խուսյն հանաշել նրանց:

Եթե հայկական գրականության սկիզբը 5-րդ դարն է, ապա հնարավոր էէր՝

ա) որ 5-րդ դարի զանազան հայ հեղինակների աշխատությունները և թարգմանությունները միատեսակ քերականական մշակված ձև ունենային.

բ) որ առերևր գրավածների մարդիկ գրեին միևնույն բարբառով.

գ) որ թարգմանությունների մամանակ հարկադրված էլինեին լեզվի լիզվից մեծ թվով տերմիններ փոխ առնել.

դ) որ թարգմանեին այդպիսի ճշտությամբ.

և ե) որ օրիգինալ աշխատություններն սկսվեին այդպիսի բարձր թեմատիկայով:

Նախամեարդյան շրջանի հայ գրականությունը ժխտողները՝ ինչքի զգվարությունից դուրս դալու համար առաջ են քաշում իրենց «բանավոր գրականության» տեսությունը: Հայ ժողովուրդը, առում են նրանք, ունեցել է իր բանավոր գրականությունը, որը նախապատրաստել է նման բարձր գրականության ծնունդը: Մեր կարծիքով՝ նախ, ճիշտ էէ բանավոր գրականություն» համարացությունը, որովհետև մի բան, որ գրի առնված էէ, նա դեռ ևս գրականություն էէ, այլ բանահյուսություն, և ապա՝ այդպիսի բանահյուսություն իրենց գրականության պատմության արշալույսին ունեցել են գրեթե բոլոր ժողովուրդները: Այդ երևույթը սպեցիֆիկ էէ հայ ժողովրդի համար: Բոլոր ժողովուրդների գրականությունն սկսվում էէ զարգացման պարապանից և ապա հեղհետև ընթանում դեպի վեր, ափելի բարձր: Հայ ժողովրդի մաս ևս տեղի է ունեցել այս զարգացումը և 5-րդ դարից մեզ հասած նման զարգացած գրականության առկայությունը ենթադրում է իրեն նախորդող գրականության գոյությունը միայն:

Ծ. Նախամեարդյան հայկական գրականության հարցի համար կարևոր նշանակություն ունի մեհենական կուլտուրայի հարցը: Մեհյանները մեզ մաս բացի կրոնական կենտրոններ լինելուց հանդիսացել են արդյաք նաև կուլտուրայի և գրականության օջախներ: Ուսումնասիրողներից ոմանք, պետք է տեսլ այս հարցի կողքովն են առնում: Բայց տա կարևոր հարց է տնցյալի կուլտուրան հատկանարու համար:

Հին Հայաստանի մեհենական կուլտուրայի գոյության մասին գրական և համազույցել տեղեկություններ է հաղորդում մեզ Խորենացին: Նա պատմում է Բարդանն առնում մի պատմադրի մասին, որը Մեստինա վերջինի օրով (2-րդ դարում) գալիս է Հայաստանում քրիստոնեություն տարածելու, բայց այդ նրան էէ հաջողվում. ճանապարհին նա մանում է Դարանաղյայց գավառի Մնի ամրոցը, որը հայ թագավորների Պանթեոնն էր, թարգմանում աշխուղ եղած մեհենական և թագավորական պատմության վերաբերող մի աշխատություն ասորերեն և իր հետ տանում: Հետագայում այդ աշխատությունն ասորերենից թարգմանվում է հունարեն և հունարենից օգտվում է Խորենացին: Խորենացին այդ մասին գրում է. «Ձրուցէ մեզ դոյս Բարդանն, որ յնդեսիայ Քանդի նա յաւաքս Մեստինեսի վերջնայ երկեցաւ պատմագրող... եկն նա այսք, որպէս զի աշակերտել զաք կարասցէ ի խաւ ճեթանուայս. և իրրեւ ոչ ընկալեալ եղե՝ եմուս նա յամարն յԱնի, և ընթերցեալ զմեհենական պատմութիւնն, յորում և զգործս թագաւորացն, յաւելլով իւր և որ ինչոս իւրեաւն, և փոխեաց զամենայն ի լեզու ասորի. որ և ապա աճաի յեղաւ ի յսին բան: Յարում պատմէ ի մեհենիցն պաշտամանց՝ վերջին Տիգրանայ արքայի Հայոց... Յայսմ պատմութիւնէ առեալ մեր երկրորդեցաք քեզ ի թագաւորութենէն Արտաւազդայ մինչև յարձանն Խոսրովա» (Խորենացի, էջ 201-202):

10. Աղաթանգեղասի հաղորդած մի տեղեկությունից երևում է, որ հեթանոսական Հայաստանում գոյություն է ունեցել ոչ միայն մեհենական գրականություն, այլ

և պաշտօնի է Տիր անունով մի աստված։ Նրա մեջյանը գտնվելիս է եղել Վաղարշապատի մասերքում, մասամբ արապիս, Զվարթնոցի տեղը։ Այդ մեջյանի քանդումը՝ Տրդատի կողմից, Ագաթանգեղոսը նկարագրում է հետեվյալ ձևով. «Ապա ինքն իսկ թագաւորն խաղայր գնացր ամենայն զօրօքն հանդերձ ի Վաղարշապատ քաղաքէ՝ երթալ յԱրատշատ քաղաք, աւերել անդ զբաղինն Անահատեան գիցն, և որ յերազմայն տեղիան անուանեալ կայր։ Նախ գիպեալ ի հանապարհի երազացոյց երազահան պաշտաման Տէրի գից, դպրի գիտութեան բնույ, անուանեալ Դիւան գրչի Ռբդղի, անունն հարստութեան մեկեան. նախ ի նա ձեռն արկեալ քակեալ աչքեալ աւերեալ քանդեցին» (Ագաթանգեղոս, էջ 404)։ Մի ժողովուրդ, որ աշնեցել է գաղության և արվեստի աստված, նա աշնեցել է, անկասկած, և գաղության։

Նախամեարդյան հայերեն գրականությանը չընդունող գիտնականները Արմզղին տալիս են իրանական ծագում և հայտարարում, որ դա իրանական աստված է։

Մեր կարծիքով, դա հարցի հիշող գրքովածը չէ, որովհետև նախ հարցական է՝ թե մի ումից է փոխ առել քաջ մի բողոք ենթադրենք, որ դա անկասկած է, այնտեղից է փոխ առված։ Փոխ առնողները դրա կարիքն աշնեցել են։ Բարբառի երկրորդական հարց է թե գաղթանն ով է ստեղծել, եթե ավել վաղում հողագործությամբ չգրադվեին, նրանք գաղթանն էլ չէին բանեցնի։ Եթե Հայաստանում գաղթյալ չաշնեցելն աչք տալու կարիքն էլ չէին դրա, նրան գրեց չէին բերել։

Ի միջի այլոց, Ռբդղի աչք գրել աստվածը գուցե և համապատասխան է ժողովրդի չիշդության մեջ պահված «Գրադին» — «Գրադն» — ասում են — ասնի քեզ», «Գրադն իր գափառքից քա անունը չնշի», «Գրադը քա անունը չիքերի գափառքում գրի» և այլն։ Ըստ երևույթին, Դրոյ աստվածու զրա նաչվել է, որպես ծնվողներին ցուցակապրոց և մահացողներին ելք անող աստված։

11. Հայաստանի մեջյաններում ժամապաշտություն էին կատարում մեծ թվով քրմեր։ Այս քրմերը տեղացիներ էին և,

անկասկած, խոսում էին հայերեն և ծիսակատարություն էին կատարում հայերեն լեզվով։ Նրանք պիտի որ ծիսակատարության մատյաններ աշնեցելն և չէին կարող ամեն ինչ անգիր ձևով իմանալ։

12. Աշտարության արժանի է, որ կատարա կայսեր (Ալ դար) ժամանակակից Փիլիսոփայության անունով մի հույն հեղինակ իր «Վարք Ապոկլինեայ» աշխատության մեջ խոսելով Պամփյուլիայում բռնված հովաքի մասին, վկայում է հայերեն գրության պաշտության մասին։ Անհրաժեշտ ենք համարում այդ հատվածը մեջ բերել՝ վերցնելով Իս. Հարությանյանի թարգմանությանից. «Ինչ որ մեր Տափրատի մասին խոսում են — և որ երկուք մասնակի ոչ ոք չէր հասնում — թե նա Հայաստանի սահմաններից էլ անցնում է, հաստատում են այն հովաքները, որ ինչպես գիտեմ, բռնվում են համեմատելով աստա Պամփյուլիայում, որովհետեւ թե աչք կենդանիները սիրում են անուշ բուրմունք՝ ուստի զուրկ են գալիս Հայաստանից և գիմում են այն կողմերը, որտեղից քամին բերում է աչք անուշ հոտը։ Պատմում են նախապես, որ մի անգամ Պամփյուլիայում բռնվել է մի հովաք, որի ուկյա մանյակի զրա գրված էր հայերեն տառերով (ἐπιγρῆστο Ἀρμενίος) հետեյալը. «Արշակ թագավոր Նյուսեայ աստծոյն» ... Արշակն այն ժամանակ հայաց թագավորն էր, և յուր բռնած հովաքը, աչք կենդանու մեծության պատճառով նվերել էր Դիանիսիոսին...» (Տես Ի. Հարությանյանի «Հայաց գիրք» աշխատությունը, էջ 652 Հժժ. C. L. Kayser, հատ. I, էջ 44)։

Նախամեարդյան հայերեն գրությունը ժխտող գիտնականները Փիլիսոփայության տեղեկությունը վրա կասկածում են, որովհետև նրանց կարծիքով «Արշակ անունով հայ թագավոր չի եղել» (1), իսկ ժակագրությունը, հովանական է, պահպանելն է եղել։ Այսպես, պրոֆ. Հ. Աճառյանը հետեյալն է գրում. «Արշակ՝ եթե իր օր պատմութիւնը ճշմարիտ է, ավելի պարթև թագավորի մ' աշնունն ըլլալու է, և այն ժակագրութիւնն ալ աւելի պահպանելն քան թե հայերէն» (Հ. Աճառյան, Հայաց գրքերը։ Տես «Հանդէս աստուրեայ» 1911 թ., էջ 235)։

Նման բացատրության ավագ գիտնականների պատճառաբանությանը մեր կարծիքով, հիմնավոր չէ, որովհետեւ նախ հիմք չունենք կասկածելու այս տեղեկության ճշտության վրա, և, ապա՝ ենթադրենք փխրաբարտուր շփոթել է և պահպանողները հայերեն է կարծել, բայց այդ ավելի է հաստատում նրա ժամանակ հայերեն գրի դրսեւորւածը։ Նրա ժամանակ, ուրիշն, հայերեն գիրն ու գրականությանն ախրան պիտի հանրածանոթ փաստ եղած լիներ, որ պահպանողներն էլ շփոթելին հայերենի հետ։

13. Ազեքսանդր Մամեալ կոչակը ժամանակակից մի հույն հեղինակ, Հիպոլիտ անունով, Մամեալի թարգմանության 13-րդ տարում (մեր թվագր. 234-ին) գրել է մի ժամանակագրության, ուր թվում է իր ժամանակի այն ժողովուրդներին, որոնք ունեն գրության։ Գրության ունեցող ժողովուրդների շարքում, ի միջի այլոց, նա հիշում է նաև հայերին։ Նա թվում է գրության ունեցող հետևյալ ժողովուրդներին՝ երբայցիներին, բաբինացիներին (որոնց գիրը համայնիցիներն են գործածում), սալանացիներին, հույներին, միդացիներին և հայերին (Οἱ δὲ ἐπιστάμενοι αὐτῶν γράμματα εἰσιν: Ἰβήρες, Λατίνοι, Ἄες χρωῖνοι, οἱ Ρωμαῖοι, Σπαῖνοι, Ἑλλήνες, Μῆδοι, Ἀρμένιοι)։ Հիպոլիտի աշխատության մեջ եղած այս տեղեկությանը, այդ գրքի Հայաստանում չգտնելու պատճառով, մենք վերցրել ենք պրոֆ. Շանիձեյի և դոց. Արուշաձեյի «Новооткрытый алфавит кавказских албанцев» (Hippolytus Werke 4 Bd. Die Chronik), աշխատությանից, Հիպոլիտից, իր ժամանակագրության մեջ՝ օգտվել է Շիրակացին, ավերացներով այս ժողովուրդների տնունների վրա նաև աղվաններին։ «Ի սոցանէ, (այսինքն իր թված ժողովուրդներից Ա.Ա.) որք գիտեն գրութիւն՝ երբայցիք, բաբինացիք, սքով և հոսովք վարին, սալանացիք, յոյնք, մարք, Հայք, աղուանիք» (տես «Անտնուն ժամանակագրութիւն ՎII դարու»)։

Հիպոլիտի ժամանակագրության վաղերանության մասին կասկած լինել չի կարող։ Դանձած է հեղինակի կիսանդրին, որի վրա դրված նրա աշխատությանների պա-

ցտիւն՝ հիշված է նաև «Ժամանակագրութիւն»-ը։ Կասկած չի կարող լինել նաև «Ժամանակագրության» թվականի վերաբերյալ։ Նա գրված է 234-ին (մեր թվագրության)։ Եթե 3-րդ դարի հեղինակը մեզ աշխարհի տեղեկության է տալիս հայկական գրի դրսեւորման մասին, ապա ինչ հիմք ունենք մենք կասկածելու դրա վրա։

14. 7-րդ դարի հայ մատենագիր Թեոդորոս Բաթնեափորը՝ Մայրապոսեցու, գեթ գրած չի մի ճառում մեղադրում է նրան, որ նա և նրա հետևողները թշնամարար են արածագրված գեղի ավերարանի առաջին կամ հնագույն թարգմանությանը, որը կատարված է Լուսավորչի ձեռքով, «Այդ կա՞նք բանիցն յուզեալ՝ դարձեալ վիճարանին։ Առաջի հաւաքեալ ավետարանական տառիցն պատմութիւնք տմարման ի միմեանց գտան. յորոց զմին ընտելալ զովեցուց, և զմիւսն հետեալ տեսաքսեցուց ի սրբում կոչարանէ։ Բանդի բազմեղեղին Գրիգոր առաքելաքարոզ նահատակն Քրիստոսի գամեալն տեսաքսեալական պիտառութիւնն հաւաքեալ՝ զոր ինչ յաղագս առածոյ բանի տնորինական կիրարութիւն պիտառէր...» Զառ «Երանելւոյն Թեոդորոսի ընդդէմ Մայրապոսեացոյն» տես «Յովհ. Խառատարի Աւանդույն...» (Տր. 3) Մատենագրութեանը՝-ին կից 1833 թ. վերահանված հրատարակված ճառերը, էջ 154)։

Կարող է կասկածել լինել Լուսավորչի ձեռքով կատարված թարգմանության փաստը, բայց որ Թեոդորոսի այս տեղեկությանը հիմք է տալիս կասել V դարից առաջ կատարված ավերարանի հնագույն թարգմանության, որը և վերագրվել է Լուսավորչին, — դրա մասին չի կարելի կասկածել։

15. 4-րդ դարից հայերեն մեզ հասել են երեք հեղինակների պատմությանները — Ագաթանգեղոսի, Փափասոսի և Զնուր Գրակի։ Դրանցից առաջինը, Ագաթանգեղոսը, իրեն համարում է Տրդատի քարաուղար, Փափասոսը՝ ներսես կաթողիկոսի ժամանակակից հեղինակ է, իսկ Զնուր Գրակը իրեն համարում է Լուսավորչին ժամանակակից մարդ և ժամանակից հեթանոսության դեմ ժգրող կոթիկներին։ Այդ հեղինակների աշ-

խառնութեանները, հատկապես Ազաթանգեղոսի և Զենոբ Գլակի աշխատութեանները, ինչպես պարզված է, խմբագրված են ուշ դարերում: Լուրջ ուսումնասիրողներից, սակայն, ոչ ոք չի համարել Ազաթանգեղոսի և Փավստոսի աշխատութեանները կեղծիք, — այդպիսի կասկած եղել է միայն Զենոբ Գլակի նկատմամբ: Փավստոսին և Ազաթանգեղոսին՝ որպես իրենից առաջ գոյութեան ունեցող մատենագրեր, հիշում է Ղազար Փարպեցին: Բանասիրութեան մեջ չի հաստատվում նաև Ազաթանգեղոսի կամ Փավստոսի հաշարենից թարգմանված լինելը: Աղագեմիկոս Մուրը ցույց է տվել, որ հաշարենն է թարգմանված հայերենից: Եթե IV դարում գրվել են այդպիսի բազմաթիվ հայերեն երկեր, ուրիշն եղել է և գրությունը:

Նախամետրոպոլիտան հայ գրականութեանը ժառանգներն աշխատում են շեշտ դնել այդ երկերի խմբագրված լինելու փաստի վրա: Բայց դա հարցի էությունը չի փոխում — մեզ հասածը խմբագրված է, բայց նախնականը գոյութեան ունի՞ր, նրանք 4-րդ դարի հեղինակներ են, այդ է հակասք:

16. Ղազար Փարպեցին՝ գոտապարտելով եկեղեցիներում ապրերեն պաշտամունքը կատարելը՝ Մեսրոպի գրերի ստեղծումից առաջ, խոսում է հայերեն գրի գոյութեան ունենալու մասին: «...մանավանդ թե՛ զան նեանազլիւր հայերէն լիզուայ» (ընդգծածը մերն է) որ հետո է ինքեան ձայնիւ և ոչ մութադածոյ բարբառով շանել զոգիս արանց և կանանց տա հասարակ» (Ղազար Փարպեցի, էջ 14):

17. Նախամետրոպոլիտան հայ գրին ու գրականութեանը վիճակված չէր խաղաղ հանապարհ ընթանալ: Նրա զարգացման համար ստեղծվում են աննպատակ քաղաքական պայմաններ: — Երբ որոշ հայ թագավորներ վաստակալի կախվածութեան մեջ են ընկնում Հռոմից, հելլենական կուլտուրան սկսում է առանց արգելքի մուտք գործել հայ թագավորների արքունիքը և հայկական գիրն ու գրականութեանն աշխատում է դուրս մղել այնտեղից: Հայ թագավորներից առաջին հաշարենն են կորում իրենց գրամները (տես Sammlung Petrovicz, Arsaciden-Münzen, Wien S. 1904, 183-191, Tafel xxv): Հայ որոշ թագավորներ հաշարենն են գրում իրենց

արձանագրութեանները (Տրդատի հաշարենն արձանագրութեանը Բաշ-Արարանում, Արմավիրի արձանագրութեանը Մելիկյան շրջանից, Մերետի տեղեկութեանը «...գրոշմեալ ի վերայ վիմի գամս և դուռքս հինգ թողութադն հայոց և Պարթևաց յաշարէն գղութեամբ...» և այլն), բայց հայկական տեղական գիրն ու գրականութեանը շարունակում է զարգանալ ժողովրդի մոտ և մեջ յաններում:

Նախամետրոպոլիտան հայկական գրի ու գրականութեան գոյութեանը ժառանգները՝ հայ որոշ թագավորների հաշարենով գրված գրամներն ու արձանագրութեանները փաստ դարձրած՝ ցնցում են հայերեն գրի ու գրականութեան բացակայութեանը: — Ինչ՞ուտում են նրանք, մեզ հասել են խաղաղան արձանագրութեանները, իսկ հեթանոսական հայկական գրից ու գրականութեանից մի ոգ անդամ չի մնացել: Մենք ուզում ենք հարց տալ նրանց — ինչ՞ու մեզ չի հասել ավելի ուշ շրջանի V-VIII դ. թվական ունեցող հայերեն ոչ մի ձեռագիր, ինչ՞ու մեզ չի հասել ազվանական գրականութեանից ոչ մի տող, որի սկիզբը V դարից է: Ամբողջ քաղաքներ են կորել պատմութեան մեջ և աչժմ աշխատում են գանել նրանց տեղերը, հասում կուլտուրայով ժողովուրդներ են դուրս եկել պատմութեան բեմից՝ առանց նյութական կուլտուրայի հետք թողնելու: Ինչ իրախանք ունինք՝ մենք այդքան խոտապահանջ գանվելու մեզանից 1500 տարի առաջ գործ տնվող գրութեան նկատմամբ: Բայցի աշո, նրանք մոռանում են, որ հայ թագավորների գրամները հաշարենն են կորվել, որովհետև նրանք շրջանառութեան մեջ էին գրված Հայաստանից դուրս ևս իսկ մեհյանների վիճագիր գրութեանները մեծ մասամբ մեհյանների վրա պիտի լինեին, իսկ կանգուն մեհյանները մեզ չեն հասել:

18. Նախնական հայկական գրականութեանը սպանիչ հարված հասցրեց քրիստոնեութեանը: Անհրաժեշտ է նշել, որ քրիստոնեութեանը Հայաստանում տարածվեց ոչ թե խաղաղ հանապարհով, այլ սրով և հրով: Տրդատը, ըստ պատմիչների հաղորդած տեղեկութեանների, իր դարքի գլուխն անցած քանդում, ավերում էր հեթանոսական մեհ-

ժամները և նրանց տեղը քրիստոնեական վանքեր ու եկեղեցիներ շինուած Քանդուծ, ոչնչացնում էին ոչ միայն մեհյանները, այլ և նրանց ստեղծած ողջ կուլտուրան։

Քանդուծը այս աշխատանքին հետեւեց ասորական և հունական քրիստոնեայ քարոզիչների մուաքը Հայաստան, որոնք իրենց հետ բերում էին ոչ միայն քրիստոնեութիւնը, այլ և իրենց լեզուն ու գրութիւնը։

Հեթանոսութեան դեմ կատաղի հարածներ սկսեց հատկապես քրիստոնեութիւնը Հայաստանում ուղղամեական կրօն ճանաչելուց հետո։

Քրիստոնեութեան Հայաստանում տարածվելուն և ամեղանալուն դուրսնեմայ, սկսեց ամեղանալ հունական և ասորական ազգացութեանը, Այդ ազգացութեանը ժամանակի ընթացքում այնքան ամեղացում, որ սկսեց սորանալ տեղական, ազգային կուլտուրայի գոյութեանը։ Այս ազգացութեան դեմ կռիւն

համար էր, որ անհրաժեշտ եղաւ առաջ քան չել նորից սեփական դիր ունենալու հարցը և հետաքննելու դարձաւ անցյալի հարուստ գրականութեան վերականգնումը նոր տեսանկյունով։ Այդ գործն իր աւերի վրա վերցրեց Մաշտոցը, Մաշտոցի մեծութեանը, մեր կարծիքով, ոչ թէ նրանում է, որ նա հունարեն այբուբենի վրա ձեւեց հայերեն նշանագրերը, այլ որ նա անցյալի գրականութեան հարուստ փորձի վրա հիմք դրեց մեր ներկա գրականութեանը՝ կռիւնով տեղական կուլտուրայի գոյութեանն սորանալուց հունական և ասորական ազգացութեանների դեմ։

Համարձակ կարելի է ասել, որ Հայաստանում, 5-րդ դարից շատ առաջ, գոյութեան է ունեցել հայերեն գրականութեան։ Այդ գրականութեանը մեհյանների սովորականութիւնը տակ թաղվեց։—Նա քրիստոնեութեան առաջին մեծ զօհերից մեկն է։